

היחס בין ספרי השורשים של רד"ק ותורת ר"י אבן ג'נאח

ספר 'מכלול', הכולל שני חלקים, הוא פאר היצירה של רבי דוד קמחי זצ"ל ממשפחת המדקדקים המפורסמת. את השם 'מכלול' העניק רד"ק עצמו לשני חלקי הספר, אך משום-מה במשך הדורות נתפס השם 'מכלול' כשמו של החלק הראשון שבו מפרט רד"ק את כללי הלשון, ואילו החלק השני, 'חלק העניין' כפי שמכנהו רד"ק, נתכנה 'ספר השורשים'. המיוחד בחיבורו של רד"ק הוא שהוא מכיל את כל **תורת הלשון של חכמי ספרד**, החל מרבי יהודה בן חיוג' ראש חכמי הלשון, עבור דרך רבי יונה אבן ג'נאח שכמדומה השפיע על רד"ק יותר מכל [ראה להלן], וכלה בחיבוריו של רבי אברהם אבן עזרא.

ספר מכלול על שני חלקיו הוא אוצר בלום של מסורות מחכמי ספרד, הן של כללי הלשון, והן של פירושים לתנ"ך שנמצאים כמעט בכל שורש ושורש. לא לחינם משביע רד"ק בהקדמתו לחלק השורשים את כל מעתיקי ספרו לבל יהינו להשמיט שום פסוק מהפסוקים שהוא מביא כדוגמאות, כי בכל דוגמא ודוגמא שהביא יש חידוש - או בנוגע לכללי הלשון, או בפירוש הפסוק עצמו.

כתבי הראשונים על התלמוד, ואף ספרי הפסיקה והשו"ת של קדמונינו, מוהדרים כיום בחיבה גדולה על ידי תלמידי חכמים, ויוצאים לאור זה אחר זה ע"י מכונים רבים ושונים; אף לפירושים על התורה הייתה עדנה חלקית. התחום היחיד שלא נגעו בו עדיין כלל בדורנו הוא ספרות הראשונים בחקר לשון הקודש, ובה ספריהם של ר"י חיוג', רבי יונה אבן ג'נאח, ספרי הדקדוק של ראב"ע, שלא לדבר על המאוחרים יותר בזמן כגון האפודי, וכולם עומדים ומחכים לגואל שיבוא וילבישם את המחלצות הראויות להם, יתרגם את המונחים הדקדוקיים שהיו מקובלים בימיהם לשפת ימינו, ויבאר את דבריהם במקום הצריך ביאור. חבל מאוד שהדבר לא נעשה עד היום, שכן כאמור לא רק שנמצא בספריהם את תורת הקדמונים בנוגע ללשון הקודש - אלא שיש בהם גם אוצר בלום של פירושים לכל המקרא.

ספר השורשים לרד"ק הוא דוגמא קלאסית למה שנאמר לעיל: אף שיצא לאור בכמה מהדורות, מהדורת הצילום הנפוצה כבר דורות היא של דפוס ברלין תר"ז (1847). היא מבוססת על אחת ממהדורות ונציה (ש"ה, ש"ו, או ש"ז), שאמנם נוסף בהן ניקוד הפסוקים (במהדורת ברלין צורפו גם 'נימוקיו' של ר' אליהו בחור על ספר

השורשים) - אך בכל הנוגע לאיכות הטקסט מהדורות ונציה הן הירודות שבכולן, ושיבושים רבים נפלו בהן, שיבושים שלפעמים סותמים לגמרי את האפשרות להבין את כוונת המחבר¹, ולפחות מערפלים את כוונת דבריו². מהדורת ברלין הוסיפה חטא על פשע בטעויות ושיבושים שונים³, ואף הושמטה בה הקדמת הרד"ק!

1 שלוש דוגמות מני רבות: בסוף שורש אף מביא רד"ק את פירוש אביו על 'ולחנה יתן מנה אחת אפים'. אבי הרד"ק מפרש זאת מלשון כעס: העובדה שנתן לחנה רק מנה אחת [כי לא היו לה ילדים שיצריכו מנות נוספות] גרמה לאלקנה לכעס ומרירות, כי היא הזכירה לו שחנה עקרה. לשון הרד"ק היא 'לפי שהיה נותן לפנינה אשתו ולכל בניה מנות, מנה לכל אחת ואחת, ולחנה לא היה נותן כי אם מנה אחת כי היתה לבדה בלא בן ובת, היה לו כעס גדול'. במהדורות ונציה (וכן במהד' קושטא רע"ג) שינו אות אחת: 'היה לה כעס גדול' - וכל הפירוש נסתם. ועיין גם בשורש אסף על המילים 'רוצה לומר אָסֶף', שבמהדורת ברלין שינו ל'**רצונו** לומר אָסֶף'. המילה 'רצונו' במקום 'רוצה' היא שיבוש המערפל את הנוסח [לשיטתם היו צריכים לומר 'רצוני'], אבל בעיקר - הניקוד השגוי משבשש שם את כל הבנת העניין, יעוין בהערה שם. כמו כן בסוף השורש ברא מביא רד"ק את הפסוק 'להבריאתכם מראשית כל מנחת ישראל' וכותב עליו 'והפעל הנוסף ממנו', כלומר: בנין הפעיל. לעומת זה במהד' ברלין מופיע 'והפעול הנוסף ממנו', וכל הבנת הדברים הסתתמה.

2 יש לציין שבמהדורות ונציה נהגו גם להאריך את ציטוטי הפסוקים, ובמקום שרד"ק ציטט שתיים ושלוש מילים מתוך פסוק הם הוסיפו לציטוט מילים נוספות. לדוגמא: בשורש דחה מצטט רד"ק את הפסוק 'לדחות פעמי', ובמהד' ונציה הוסיפו '**אשר חשבו** לדחות פעמי'. בשורש דקק הוא מצטט את 'דק מחוספס', והם הוסיפו 'דק ככפור על הארץ'. התופעה חוזרת על עצמה מאות פעמים. לפעמים ההוספה נראית מיותרת, כמו בפסוקים שהבאנו, ולפעמים יש בה נותן טעם, הנה דוגמא משורש בין:

מהדורות ישנות	מהדורת ונציה
בִּינְכֶם לְבִין אֱלֹהֵיכֶם (ישעיה נט, ב), בִּין הַגְּזָרִים הָאֵלֶּה (בראשית טו, יז), עַל בִּין עֲבֹתִים (יחזקאל יט, יא), בִּינִיכֶם וּבְנֵי (יהושע ג, ד), בִּינֵי וּבְיַיִךְ (בראשית טז, ה), בִּינֹת לְגִלְגָל (יחזקאל י, ב).	הֵיוּ מְבַדְלִים בִּינְכֶם לְבִין אֱלֹהֵיכֶם (ישעיה נט, ב), אֲשֶׁר עָבַר בִּין הַגְּזָרִים הָאֵלֶּה (בראשית טו, יז), עַל בִּין עֲבֹתִים (יחזקאל יט, יא), בִּינִיכֶם וּבְנֵי (יהושע ג, ד), בִּינֵי וּבְיַיִךְ (בראשית טז, ה), בִּינֹת לְגִלְגָל אֶל תַּחַת לְכְרֹב (יחזקאל י, ב).

3 כגון בשורש מסר 'ורבותינו ז"ל הרגילו הרבה בזה הענין נתינת האדם עצמו בכל לב במקום סכנה כמוסר עצמו למיתה", זה לשון רד"ק בכל מהדורות הדפוס וכתבי היד [ויש גורסים 'במוסר', ושיבוש הוא כנראה], מדפיסי ברלין הבינו ש'כמוסר עצמו למיתה' הוא ציטוט [אף שאין לשון כזו], על כן הוסיפו תיבת 'באמרם', וציינו מראה מקום מברכות דף כ, א (ואין שם כדבר הזה). בשורש מעד כותב רד"ק "והתאר לנקבה משלא נזכר פועלו: וְרָגַל מוּעֲדֶת", וכוונתו ש'מועדת' היא בנין הפֶּעַל, הסביל של בנין הפעיל שרד"ק מדבר עליו קודם לכן. במהדורת ברלין הוסיפו 'משלא נזכר פועלו **מהדגוש**', דהיינו בנין פֶּעַל, וזו טעות גסה. בשורש מצא כתוב במהד' ברלין 'בני **בשר** ביתו' במקום 'בני ביתו', ובשורש מר"ר מביא רד"ק את דברי ר"י חיוג' על 'מורת רוח', כך זה מופיע בכל כתבי היד והמהדורות, אך מדפיסי ברלין החליטו להעביר את הדברים לר' יונה אבן ג'נאח, ולהם

זכיתי לעסוק במסגרת 'מכון שלמה אומן' שע"י ישיבת שעלבים בההדרה חדשה של ספר השורשים (במקביל לעבודת ידידי ר"ל לנדסמן בספר מכלול). אנו נמצאים לקראת סיומה של העבודה, ותקוותנו שבעז"ה נוכל לברך על המוגמר ולהוציא לאור את ספר מכלול ואת ספר השורשים באופן הראוי להם.

אציג כאן בפני הקוראים נקודה אחת מני רבות שנתקלתי בהן במהלך עבודתי על ספר השורשים. מתברר שספר השורשים של רד"ק הוא למעשה עיבוד והנגשה של ספר השורשים לרבי יונה אבן ג'נאח (בתרגומו העברי של אבן תיבון⁴). ישנם שורשים שרד"ק מעתיק בהם את לשון ריב"ג מילה במילה מבלי להוסיף או להחסיר (כגון שורש למ"ג), אך על פי רוב נעשתה מלאכת עיבוד רחבה שכללה שינויי לשון, השמטות והוספות. הסיבה העיקרית לשינויים היא מכיון שלשונו של ריב"ג קשה, ורד"ק מחליף את הסבריו ללשון נוחה יותר, מוסיף מילות קישור ודוגמאות רבות, ולפעמים משמיט עניינים שריב"ג מרחיב בהם⁵, או משנה את הלשון כשהוא חולק על ריב"ג. זאת ועוד, ריב"ג מרבה בדוגמאות מן הערבית, ורד"ק בדרך כלל משמיט אותן. אף זאת: ריב"ג ראה את חיבורו כהשלמה ל'שלושה ספרי דקדוק' של ר"י חיוג' ולספר ההשגה שלו עצמו, לפיכך הוא פוטר עצמו מפירוט בשורשים שר"י חיוג' כבר עסק בהם, ומסתפק בהפניה 'כבר נזכר בספר אותות הרפיון', או 'וכבר הערנו עליו בהשגה', או 'והשלמנוהו בספר התוספת' וכדומה. במקרים כאלו השלים רד"ק את החסר.

נציג כמה דוגמאות בטבלה דלהלן⁶:

רד"ק	ריב"ג	
אָף כִּי נִתְעַב וְנֶאֱלַח (איוב טו, טז), יַחְדּוֹ נֶאֱלַחוּ (תהלים יד, ג), ענינים נבאש . והוא הפוך מן סִיר אֶשֶׁר חִלְאַתָּה בָּהּ (יחזקאל כד, ו).	אָף כִּי נִתְעַב וְנֶאֱלַח (איוב טו, טז), יַחְדּוֹ נֶאֱלַחוּ (תהלים יד, ג), ענינו ההפסד והשנוי . והוא הפוך סִיר אֶשֶׁר חִלְאַתָּה בָּהּ (יחזקאל כד, ו).	שורש אלח

הפתרונים מה זה ועל מה זה.

4 רד"ק שנוולד בפרובנס כנראה לא שלט היטב בערבית, כפי שרואים מהפרשנות שלו למינוח 'פ'א רפה בלשון ישמעאל'.

5 כגון בערך אשר.

6 את ההוספות של רד"ק הדגשנו באות עבה. את ההשמטות או השינויים מדברי ריב"ג הצגנו בגופן **מודגש ונטוי** בדברי ריב"ג.

<p>... וְהָאוּלָם עַל פְּנֵי הַיְכָל הַבַּיִת (מ"א ו, ג), הוא בית כמו יציע, או הוא כפה שקורין בלעז בולט"א. וכן וְאֵת אוּלָם הָעֲמוּדִים (מ"א ז, ו). ומשקל אחר: וְאֵילָיו וְאֶלְמָיו (יחזקאל מ, כא). ובלשון נקבות: וְאֶלְמוֹת סָבִיב (יחזקאל מ, ל), בפלס בְּכַשִּׁיל וְכִילָפֹת (תהלים עד, ו). וכן וְאוּלָם הַכֶּסֶא אֲשֶׁר יִשְׁפֹּט שָׁם (מ"א ז, ז), היציע אשר הציב בו כסא המשפט. ויבִרְיא אוּלָם (תהלים עג, ד) פירש רבי יונה ובריא כאולם, כלומר שהם בריאים וחזקים כמו האולם, ודימה אותם במין הזה מן הבנין, כאשר נאמר בְּנוֹתֵינוּ כְּזוּיֹת מְחֻטָּבוֹת תַּבְּנִית הַיְכָל (תהלים קמד, י). וכבר אמרו אֵילָם בְּיָד וּבְצִירֵי בַעֲנִין אוֹלָם בְּנוֹא - אֵילָיו וְאֶלְמָיו (יחזקאל מ, כא).</p>	<p>וְהָאוּלָם עַל פְּנֵי הַיְכָל (מ"א ו, ג), הוא בית כמו יציע, וכמוהו וְאֵת אוּלָם הָעֲמוּדִים עֲשֵׂה (מ"א ז, ו). וכמו כן עֲנִין וְאוּלָם הַכֶּסֶא אֲשֶׁר יִשְׁפֹּט שָׁם (מ"א ז, ז), היציע אשר הוקם בו כסא הדין, והוא בית היציע. ... ויבִרְיא אוּלָם (תהלים עג, ד) כמוהו אלא שהוא על דרך הדמיון, והוא שדימה אותם בבריאותם ובחזקתם במין הזה מן הבנין, כאשר נאמר בְּנוֹתֵינוּ כְּזוּיֹת מְחֻטָּבוֹת תַּבְּנִית הַיְכָל (תהלים קמד, י). וכבר אמרו אֵילָם בְּיָד וּבְצִירֵי בַעֲנִין אוֹלָם בְּנוֹא - אֵילָיו וְאֶלְמָיו (יחזקאל מ, כא).</p>	<p>שורש אלם</p>
<p>מֵאֲשַׁפֵּת יָרִים אֶבְיֹון (ש"א ב, ח), והקבוץ: חֲבָקוּ אֲשַׁפְתוֹת (איכה ד, ה), ודקדוקו כתבתי בחלק הראשון מן הספר הזה בשער השמות בנחי הלמ"ד בבנין אַחַת, ופירושו מדמן, מדמנות.⁷</p>	<p>מֵאֲשַׁפֵּת יָרִים אֶבְיֹון (ש"א ב, ח), חֲבָקוּ אֲשַׁפְתוֹת (איכה ד, ה), מדמנות.</p>	<p>שורש אשף</p>
<p>וּרְכוֹשׁ לָהֶם יִבְזֹר (דניאל יא, כד), כמו יפזור. והכבד: בְּזָר עַמִּים (תהילים סח, לא), כמו פזר עמים.</p>	<p>וּרְכוֹשׁ לָהֶם יִבְזֹר (דניאל יא, כד). והכבד: בְּזָר עַמִּים (תהילים סח, לא).</p>	<p>שורש בזר</p>
<p>וענין אחר: וַיִּמְצָא הַגְּבִיעַ (בראשית מד, יב), וְאֵת גְּבִיעֵי גְבִיעַ הַכֶּסֶף (שם מד, ב).⁸ והוא כמו כוס אבל הוא עשוי בתכונה אחרת, והוא שאמר גְּבִיעִים מְלֵאִים יַיִן וְכֹסוֹת</p>	<p>וענין אחר: וַיִּמְצָא הַגְּבִיעַ (בראשית מד, יב), וְאֵת גְּבִיעֵי גְבִיעַ הַכֶּסֶף (שם מד, ב), והוא כמו כוס.</p>	<p>שורש גבע</p>

7 נראה שריב"ג תופס את 'אשפות' ואשפתות' כשתי צורות לשון רבים. אבל רד"ק קובע שאשפות הוא לשון יחיד ומעיר שביאר את הענין במכלול (ערך פְּעוֹת), ואף מוסיף 'מדמן, מדמנות' בהקבלה לאשפות, אשפתות. דוגמה זו ממחישה היטב כיצד רד"ק משתמש בלשון ריב"ג כתשתית לחיבורו ומעבד אותה בהתאם לצרכיו. יצויין כי כתבי היד הטובים של המשנה והגמרא מוכיחים כדעת רד"ק, ש'אשפות' הוא לשון יחיד.

8 כאן הוסיף רד"ק עוד כמה דוגמאות על של ריב"ג.

<p>וְגַם נִפְשָׁם בְּחֶלֶה בִּי (זכריה יא, ח), פירושו קצה או מאסה.</p>	<p>וְגַם נִפְשָׁם בְּחֶלֶה בִּי (זכריה יא, ח), כלומר, קצה בִּי.</p>	<p>שורש בחל</p>
<p>יִתֵּר הַגָּזִם (יואל א, ד), הוא מין ארבה.</p>	<p>יִתֵּר הַגָּזִם (יואל א, ד), הוא ממין הארבה.</p>	<p>שורש גזם</p>
<p>הַמְסֻלָּאִים בְּפֹז - האל"ף הזאת תמורת ה"א לא תסלה בכתם אופיר, או תהיה האל"ף שרשית כאל"ף קרא, ויהיה סלא וסלה ענין אחד. ופירוש 'המסולאים' - הנערכים בפז.</p>	<p>הַמְסֻלָּאִים בְּפֹז (איכה ד, ב) האלף הזאת תמורת ה"א לא תסלה בכתם אופיר (איוב כח, טז).</p>	<p>שורש סלא</p>
<p>כִּי מִשְׁרָשׁ נָחַשׁ יֵצֵא צָפַע (ישעיהו יד, כט), בסגול. וְכִצְפֹּעֲנֵי יִפְרֹשׁ (משלי כג, לב), נְחָשִׁים צְפֹּעֲנִים (ירמיהו ח, יז), פירושו נחשים וצפעונים. או יהיה צפעונים תאר לנחשים והוא שיהיה הצפעוני הנחש הקשה והעז. צְפִיעֵי הַבְּקָר (יחזקאל ד, טו), פירוש צואתם. וכן בענין הזה הַצֹּאֲצָאִים וְהַצְּפֹעוֹת (ישעיהו כב, כד), פירוש הבנים והבנות וכאילו אמר הצאצאים והצאצאות. ואמר בו התרגום 'בניא ובני בניא'.</p>	<p>כִּי מִשְׁרָשׁ נָחַשׁ יֵצֵא צָפַע (ישעיהו יד, כט), וְכִצְפֹּעֲנֵי יִפְרֹשׁ (משלי כג, לב), בִּיעֵי צְפֹּעֲנֵי (ישעיהו נט, ה) נְחָשִׁים צְפֹּעֲנִים (ירמיהו ח, יז) ידוע. צְפִיעֵי הַבְּקָר (יחזקאל ד, טו) צואתם. הַצֹּאֲצָאִים וְהַצְּפֹעוֹת (ישעיהו כב, כד) אמר בו התרגום 'בניא ובני בניא'.</p>	<p>שורש צפע</p>

השוואת דברי ריב"ג ורד"ק שופכת אור מטבע הדברים גם על דברי ריב"ג. כך למשל בשורש אלם, בביאור הפסוק 'ובית יעשה לבת פרעה... כאולם הזה'. מדברי רד"ק רואים שהיה לו נוסח אחר, או הבנה אחרת, בדברי ריב"ג, כפי שהראינו בהערה שם. בשורש אנק מביא רד"ק בשם ריב"ג פירוש אחר לגמרי ממה שנמצא בדברי ריב"ג בספר השורשים שלפנינו, כפי שהוער שם⁹.

רד"ק גם מרבה לבאר את משמעות השורש, דבר שריב"ג עושה אותו הרבה פחות. מטרתו העיקרית של ריב"ג היא המורפולוגיה (תורת מבנה המילים), ואם הוא נזקק

9 ועוד קוריוז: בשורש אקו כותב ריב"ג 'והוא תיש חבר', אך לא ידוע על תיש חבר וגם לא מצאנו חבר לתיש זה... אלא שעין ברד"ק המעתיק את לשונו יראה שהכוונה ל'תיש הבר', ונשתבש כנראה במהדורת מקיצי נרדמים.

למשמעות - הוא עושה זאת באקראי¹⁰, או משום שזה יסייע לביאור צורה מסוימת. אבל אצל רד"ק זו מטרה בפני עצמה. כלומר, הספר אינו רק ספר שורשים אלא אף מילון תמציתי הנותן את משמעותו של כל שורש. לדוגמא: בשורש אמש מביא ריב"ג רק שני פסוקים בהם מופיעה המילה אמש, ואינו מוסיף דבר. רד"ק מביא שני פסוקים אלו [ועוד אחד], אך מוסיף עליהם "הלילה שעבר יקרא אמש". הערה זו קשורה אך ורק למשמעות המילה, ואינה תורמת שום דבר לדקדוקה. יתירה מזו: לפעמים נכנס רד"ק לפירוש הפסוק המצוטט, בלי קשר לעניין המילה הספציפית השייכת לשורש. כמו למשל בשורש גוע, שם הוא מביא את הפסוק 'לא גוע בעוונות' ומפרש 'לא גוע בעוונות לבדו', הערה זו נוגעת אך ורק לפירוש הפסוק שם, בלי שום קשר למילה 'גוע', ראה בהערותינו שם.

כמו כן, לרד"ק יש מחלוקות עקביות עם ריב"ג בנוגע להגדרות שורשים, דוגמת הערתו בשורש מץ "ורבי יונה הביאו בזה השרש כמשפטו באלו המלות הספקיות". בכל המילים בנות שתי אותיות הנקודות בפתח, כגון גב, מר וכדומה, ריב"ג מעדיף להגדירן [אם אין הוכחה חותכת שונה] כצורות שורש שתי אותיות בלבד, ואילו רד"ק תמיד מביא גם את האפשרות שהשורש הוא מן הכפולים.

בעז"ה, במבוא שידפס בראש ספר השורשים לרד"ק שיצא לאור בקרוב על ידינו, יכלל עניין זה עם עוד הרבה דברים הנוגעים לספר השורשים וספר מכלול לרד"ק, לתועלת העוסקים בחוכמת לשון הקודש.

10 ואז הוא מאריך מאוד, הרבה יותר מרד"ק בדומה לזה.

עַל כֵּן קָרָא שְׁמָה בְּבָל, כִּי שָׁם בָּלַל ה' שְׁפַת כָּל הָאָרֶץ, וּמִשָּׁם הִפְיָצָם ה' עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ. התהוותן של השפות השונות אינה איפוא מאורע שנגרם על ידי התפזרותם המקרית של בני האדם, אלא מעשה ההשגחה העליונה הוא שהביא לידי התפזרות זו שבעקבותיה התהוו הלשונות השונות. אין הכתוב מספר לנו על טיבה של השפה הראשונה העתיקה ביותר; אמנם מניחים בעלי האגדה שזוהי לשון הקודש, אך גם אם חוקרי הלשון החדשים מניחים שהייתה זו שפה אחרת לית לן בה...

פירוש רד"צ הופמן על בראשית יא. ט

לרגל מלאת מאה שנים לפטירת רבי דוד צבי הופמן זצ"ל ב"ט מרחשון תרפ"ב.